

ОСТАННІ ВОЛОДАРИ ДІАМАНТА КОХ-І-НУР МАГАРАДЖІ РАНДЖИТ СИНГХ ТА ДІЛІП СИНГХ

Кравцов С. Б.

У квітні 2008 року виповнилось рівно 120 років з того часу, як останній індійський володар відомого діаманта Кох-і-Нур (який було вмонтовано в Британську Імперську корону) останній сикхський магараджа Діліп Сингх прибув до України. Колишній керівник держави сикхів прожив в Україні майже 6 місяців: з квітня по жовтень 1888 року. За цей час Діліп Сингх побував у Києві, Боярці (30 км від Києва) та в Одесі.

Прибуття Діліпа Сингха до України, яка на той час входила до складу Російської імперії, було пов'язано рядом обставин, насамперед політичних, які сьогодні слід розглядати в загальному історичному контексті.

У 1469 році в Індії, в селищі Талванді, недалеко від Лахора (нині це територія Пакистану) народилась людина, яка в історію увійшла як засновник релігії сикхізм, як Гуру Нанак.

В Індії почався час виникнення і розповсюдження сикхізму.

Сикхізм налічує десять Гуру-людей, а одинадцятим Гуру стала священна для сикхів книга Аді Грантх Сахіб. Вона писалася у різні часи попередніми десятима Гуру. При десятому Гуру сикхів Гобінд Сингху написання книги завершилось і з того часу ніхто не має права змінити в ній ні один знак, ні одного слова [4, с. 353–354].

Вивчаючи історію сикхізму, створення та існування сикхської держави, а також біографії магараджи Ранджита Сингха, його нащадків, в тому числі і Діліпа Сингха, дослідники часто забувають одну деталь. Це заповіт десятого Гуру Гобінд Сингха, який одночасно став і застереженням, і пророцтвом: “Якщо хто-небудь створить на мою честь святилище – його потомство загине!” [10, с. 286].

Магараджа Ранджит Сингх порушив заборону Гуру. В період часу з 1832 по 1839 роки він збудував сикхський храм, який називається Абчалнагар. Зі смертю магараджи Ранджит Сингха правління його династії закінчилось. Пророцтво Гуру Гобінд Сингха збулося [10, с. 286...].

Але існує величезна таємниця: чому залишився живим молодший син Ранджита Сингха Діліп Сингх? Чому на нього не подіяло пророцтво Гуру Гобінд Сингха? Так, Діліп Сингх втратив в Індії

майже все, навіть ім'я його почали писати Деліп, Дуліп, Даліп, а згодом він і сам почав підписуватись як Дуліп. Хоча відомо, що будучи ще маленьким хлопчиком, в Пенджабі майбутнього магараджу священики і генерали сикхської армії – Хальси називали саме Діліп [див.: 17]. Батько Діліпа Сингха магараджа Ранджит Сингх народився у 1780 році в північній Індії, в Гуджранвалі, що сьогодні знаходиться на території сучасного Пакистану. Ще за час свого правління Пенджабом був прозваний сучасниками “Левом Пенджабу” [див.: 11].

Ранджит Сингх став засновником незалежної сикхської держави. А у 1801 році його коронували магараджею Пенджабу. Він походив з сім'ї голови місалья* Сукерчакія та успадкував його. Оскільки на чолі місалів стояли сикхські феодалі, місалі все більше стали перетворюватися на звичайні індійські князівства, з 1765 по 1799 роки в Пенджабі відбувалася запекла боротьба сардарів-господарів за владу та розширення володінь за рахунок сусідніх князівств [див.: 14].

У цьому суперництві та в протидії афганському правителю Заман-шаху, що декілька разів здійснював вторгнення до Індії в самому кінці XVIII століття, змогутнів місаль Сукерчакія, на чолі якого з 1797 року стояв Ранджит Сингх. Заволодівши у 1799 році Лахором, Ранджит Сингх прийняв титул магараджи та декілька років вів боротьбу за об'єднання під своєю владою цілого Пенджабу [1, с. 295–296].

В умовах розпаду Могольської імперії та втручання англійців у політику на північному заході Індії Ранджит Сингх зумів об'єднати сикхські місалі та створити сильну державу з добре оснащеною та організованою армією. Період існування незалежної сикхської держави в сикхській ідеології сприймається як “золотий вік” в історії Пенджабу, а Ранджит став улюбленим національним героєм [див.: 12].

За багато століть це був перший верховний правитель Пенджабу, що прибрав до своїх рук усю повноту влади феодального державника. Магараджа віддав наказ своїм арміям, щоб вони не чіпали і не руйнували релігійні місця, релігійні книги, навчальні заклади, а також врожаю, що стоїть на кореню [див.: 13].

Ранджит Сингх був прекрасним політиком та господарем у своїй країні. Він створив раду, уряд, реорганізував суд та благоустроював міста. Магараджа брав участь в святах кожної релігійної

громади, показуючи цим, що Пенджаб повинен бути єдиним, незалежно від віри, яку сповідують його жителі [2, с. 138].

Сикхи завжди відзначалися безмежною хоробрістю та високими бойовими якостями, які проявили в тривалих війнах з арміями Аурангзеба*. Але в XVII–XVIII століттях сикхське військо являло собою всенародне ополчення, що складалося переважно з кінноти, недостатньо озброєне, незнайоме з новою європейською технікою. Ранджит Сингх перетворив це військо в регулярну армію, створив піхоту та артилерію, закупив у англійців та французів зброю сучасного зразка, запросив до себе на службу французьких офіцерів наполеонівської школи [1, с. 296]. Вони стали і першими християнами в сикхській армії.

У 1799 році він переніс свою столицю до міста Лахор, примусив ряд маленьких джатських князів, які володіли землями між річками Сатледжем та Джамною, признати його верховенство.

У свою чергу, англо-індійська влада зав'язала стосунки з декотрими з цих феодалних князів, підбурюючи їх до виступу проти Ранджит Сингха.

У 1809 році англійського представника Чарльза Маткальфа було відправлено до Пенджабу для проведення переговорів.

Британський уряд оголосив усі князівства, що розташовані на схід від річки Сатледж, “під опікою” Ост-Індської компанії*. Ця декларація підкріплювалась раптовим просуванням англійських військ в район Лудхіани, берегом річки Сатледж. Ранджит Сингх протестував, справедливо вказуючи на те, що кордоном англійських володінь, встановлених за мирним договором з маратхами*, є не річка Сатледж, а річка Джумна. Однак, побоюючись, що в ході війни з англійцями багато з його васалів приєднаються до противника, пенджабський володар вирішив піти на поступки. 25 квітня 1809 року він підписав з Маткальфом договір, по якому річка Сатледж була признана кордоном володінь Ранджит Сингха. Крім того, монарх Пенджабу зобов'язувався утримувати на зайнятих ним та його васалами землях, на лівому березі цієї річки, “лише таку кількість військ, яка необхідна для підтримання внутрішнього порядку”. Англійці з свого боку зобов'язалися не зазіхати на території і населення, підпорядковане магараджі, на північ від ріки Сатледж [9, с. 74–75].

Таким чином, британські володіння розпростерлися далеко на захід, наблизились впритул до Пенджабу. Але цей успіх дале-

ко не вичерпував наступальної програми англійців. Підписуючи Амритсарський договір, англійський уряд наперед знав, що рано чи пізно порушить свої зобов'язання.

Магараджа захопив Кашмір та прикордонні з Афганістаном землі, один за одним падали під натиском військ Ранджита ворожі форти.

Однією з найславетніших його перемог було здобуття міста Мульгана у 1818 році – міста, де правили афганці і через яке йшли караванні та військові шляхи до Пенджабу [2, с. 139].

Ще за часів Гуру Нанака перші послідовники його вчення почали осідати на афганських територіях і на першу половину 90-х років ХХ століття в Афганістані проживала найбільша за чисельністю, не враховуючи Індії, сикхська громада світу [5, с. 134–135].

Ранджит Сингх йшов на великі поступки задля зміцнення своєї влади і армії.

В цей час англійці зрозуміли, що Ранджит встиг відвоювати майже усі землі Пенджабу, заволодіти багатьма сусідніми землями, і що тепер він може звернути свої погляди на Делі та на іншу частину Індії. Магараджа намагався захопити узбережжя і вийти до Аравійського моря. Він таким чином шукав підтримки англійців, але вони вперто відхиляли усі його звернення про допомогу [2, с. 139].

Помер Ранджит Сингх у липні 1839 року, за час свого правління він заволодів Пешаваром, Мульганом та Кашміром на півночі Індії, які раніше належали Кабульському ханству.

Багатства магараджи були казкові. До його рук потрапив і легендарний діамант Кох-і-Нур – “Тора світла”, відомий в усьому світі. Колись діамант було знайдено у копальнях Голконди і згодом він потрапив до володінь Моголів. Коли Надир-шах здійснив вояж з Персії до Індії, він забрав у Моголів цей діамант разом з дуже коштовним “Павлиним Троном”. Після того, як Надира-шаха вбили, діамант Кох-і-Нур захопив Ахмад-шах Абдалі Афганський, і він залишався в руках його династії до часу правління Ранджита Сингха, який і став володарем цього дуже коштовного каменя [2, с. 138].

Після смерті сильного і авторитетного володаря відразу почався процес занепаду створеної ним імперії. При палаці чинилася жорстока боротьба між вельможами та воєначальниками.

Застереження і пророцтво десятого Гуру сикхів Гуру Гобінд Сингха почало збуватися.

Правляча верхівка боялася армії та ненавиділа її. Вона прагнула будь-що знищити цю грізну силу. Так зародився страшний план: розв'язати війну з англійцями, щоб приректи на розгром сикхську армію. Згодом цей план почав реалізовуватися [9, с. 75].

Діліп Сингх народився 6 вересня 1838 року. Він був молодшим сином своїх батька Ранджита Сингха та матері Махарані Джінд Каур. Коли помер батько, хлопчику було лише десять місяців і, звичайно, він ще не розумів, що може стати і магараджею сикхської держави, і володарем багатих скарбів країни, в тому числі і діаманта Кох-і-Нур.

У 1843 році Діліпа Сингха, п'ятирічного хлопчика, проголошують магараджею сикхської держави. Він стає останнім правителем Пенджабу. Діліп не відразу став магараджею, з моменту смерті батька і до свого становлення правителем сикхської держави він мав ще попередників: магараджа Харак Сингх (27.06.1839 – 05.11.1840 рр.), тимчасовий регент Чанд Каур (05.11.1840 – 18.01.1841 рр.), магараджа Шер Сингх (18.01.1841 – 15.09.1843 рр.). Діліп Синг керував державою з 15 вересня 1843 року по 31 березня 1849 року [див.: 19].

Перша англо-сикхська війна 1845–1846 років вилілась в серію кровопролитних боїв навколо Мудкі, Фірозшаха та Собраона. Сикхи билися настільки відважно, що втрати з обох сторін були дуже великими. Оглядаючи завалене тілами загиблих поле битви близько Фірозшаха, один британський командир вигукнув: “Ще одна така перемога, і з нами буде закінчено” [8, с. 212].

У грудні 1846 року генерал-губернатор Індії Хардінг* нав'язав сикхським правителям нову, ще більш кабальну, чим попередні, угоду. Згідно з цією угодою уся адміністрація країни, в тому числі і регентська рада, були підпорядковані контролю британського резидента, який на той час вже знаходився у місті Лахорі разом з англійським гарнізоном, ніби-то для охорони безпеки магараджи. Британському резиденту надавалися широкі повноваження: “контролювати діяльність усіх державних установ” [9, с. 77].

Але плани британської експансії в Південній Азії вимагали анексії Пенджабу. Новий генерал-губернатор Індії Дальхаузі*, замінив Хардінга на початку 1848 року, запропонував в якості найважливішого завдання індійської політики ліквідацію існуючого

статуса залежних князівств та їх остаточне приєднання до англійських володінь. Пенджаб мав стати першим або одним з перших зліквідованих індійських князівств.

Друга англо-сикхська війна виявилась не менш кровопролитною, у порівнянні з першою. У січні 1849 року в жакливій битві під містечком Чаліанвала англійці були близькі до поразки. Число загиблих було таким великим, що уряд Британії вирішив відкликати з Індії головнокомандувача армією, лорда Гау. І поки новий головнокомандувач їхав до Індії, лорд Гау знову атакував сикхів і цього разу розбив їх кінцево [8, с. 212].

30 березня 1849 року англійський генерал-губернатор Дальхаузі опублікував маніфест про скасування влади лахорського магараджи і перетворення Пенджабу на провінцію англо-індійської імперії.

Приєднання Пенджабу відкривало великий шлях для наступального руху англійців на Афганістан та Середню Азію.

Великий індійський державний і політичний лідер Джавахарлал Неру стосовно окупації англійцями Індії писав: “Вони просувалися вглиб країни потроху. Битва при Плессі* у 1757 році вперше віддала під їх контроль широченну територію, і за декілька років ними були підкорені Бенгалія, Біхар та Орісса, а також східне узбережжя Індії. Наступне значне переміщення у цьому наступі відбулося майже через 40 років, на початку XIX століття. Це привело англійців до воріт Делі. Третій значний наступ відбувся слідом за останніми поразками маратхів у 1818 році; четвертий наступ у 1849 році, після війни з сикхами, завершив завоювання Індії [6, с. 18].

Однак дух Пенджабу не було зламане, хоча протягом цілого століття пенджабці складали основу збройних сил Британської Індії* [3, с. 26].

А відома Бенгальська армія, яка була не тільки найбільшою, але й призначалася для виконання найвідповідальніших завдань, набиралась не в Бенгалії, а саме в північно-західних провінціях, зокрема в Пенджабі. Переважну більшість в цій армії складали саме сикхи – “послідовники” Гуру Нанака [9, с. 90].

Після другої англо-сикхської війни 1848–1849 років Пенджаб було анексовано, Діліп Сингх залишився без влади, а його власність було конфісковано. В 11-річному віці, як скарб, його забрала Ост-Індська компанія, ізолювала від матері та відіслала з Лахору

до Фатехгарха. Піклування і догляд за Діліпом здійснював Джон Логін.

3 липня 1850 року, як стверджують англійські історики, діамант Кох-і-Нур, як і інші коштовності своєї сім'ї, державне та релігійне майно, Діліп Сингх подарував королеві Вікторії на честь закінчення війни та святкування ювілею 250-річчя заснування Ост-Індської компанії [див.: 16].

Згодом магараджу вивезли до Англії, де він здобув освіту, одружився та отримав від англійського уряду значну пенсію. Жив у власному маєтку, у графстві Суффолк, і часто бував в Лондоні при дворі королеви Вікторії.

У 1851 році діамант Кох-і-Нур показали на виставці в Лондоні. Після смерті королеви Вікторії діамант передали до скарбниці британського двору та вмонтували в королівську корону.

Масток Елведен, який купив Діліп Сингх, магараджа вирішив обладнати так, щоб він був схожий на маєтки його батьківщини. Збудував мармуровий палац, стелі в середині будівлі були скопійовані з палаців у Лахорі та Делі, а стіни бібліотеки прикрасив золотими індійськими шаллями. Елведен ідеально підходив для нього, в лісах навколо маєтку було вдосталь різноманітної дичини, а магараджа мав пристрасть до полювання. В хороший сезон він примудрявся підстрелити 9 600 фазанів, 9 400 куріпок, 3 000 оленів та 75 000 кроликів [див.: 15].

У березні 1886 року магараджа опублікував в індійській газеті звернення до своїх співвітчизників-сикхів, де заявив про наміри взяти на себе відповідальність за їх долю, та поплив до Індії, не дивлячись на заборону англійської влади, яка вважала прибуття Діліпа Сингха до Індії небажаним та затримала його на Близькому Сході, в Адені. На зворотньому шляху до Англії він надіслав заклик до газети "Times of India", в якому писав, що англійський уряд не зможе закрити йому дорогу на батьківщину, що він знайде інший шлях до Індії. Після примусового повернення до Лондону Діліп Сингх наважується втекти до Росії. Так в кінці березня 1887 року він з'явився в Росії [див.: 18].

Магараджа до Росії потрапив нелегально і під чужим прізвиськом, оскільки у нього під час його поїздки через Німеччину, в Берліні, викрали документи та гроші [див.: 7].

Діліп Сингх сподівався отримати російське підданство і, вважаючи збройний конфлікт між Росією та Англією неминучим, за-

пропонував російському уряду свою допомогу у завоюванні Індії: “Якщо Імператорський Уряд знайде зручним долучити мене до справи, то я буду служити йому без різних видів на яке-небудь нагородження. Одного я тільки дозволю собі побажати: у випадку щасливого звільнення Індії, – дозволу жити в моїх родових маєтках в Пенджабі, з яких англо-індійський уряд вигнав мене, коли я ще був одинадцятирічним хлопчиком, але і цього я не ставлю за умову. Я бажаю тільки присвятити решту мого життя інтересам Імператора, вірним підданим якого я гаряче бажаю стати.

Через мого близького родича, сердара Тхакура Сингха, людину добре відому в Пенджабі і в усій Індії, я уповноважений від більшої частини державників Індії прибути до Росії та просити Імператорський Уряд взяти їх справу у свої руки. Ці державники, в цілому, володіють військом у 300 000 чоловік і готові до повстання, як тільки Імператорський Уряд прийняв би рішення вирушити на Британську Індію в Індостані, якщо тільки при цьому буде дозволено мені, їх представнику, супроводжувати імператорську армію та засвідчувати про великодушність та милостивість намірів Імператора Всеросійського по відношенню до них. Справа в тому, що англійці усіляко потурбувалися розповсюдити між вкрай неввічливим населенням Індії фальшиві свідчення про пригноблений нібито характер російського правління. Між тим як саме британське правління порушувало свої найурочистіші зобов’язання, коли це було йому потрібно” [див.: 18].

Не отримавши підтримки і переконавшись у відсутності в уряді Росії планів щодо походів на Індію, в кінці квітня 1888 року Діліп Сингх разом з Адою Ведеріл та донькою переїхав до Києва, де йому було дозволено жити, а потім вибрав місцем свого проживання Боярку, розташовану в 30-ти кілометрах на південний захід від Києва [див.: 7].

Після періоду бурхливої політичної діяльності, листування з російським міністерством закордонних справ, зустрічами з політичними діячами, він почав розуміти, що на той період його надії на російського царя стосовно військового походу з національно-визвольною місією до Індії були марними. Магараджа вирішив залишити Боярку та повернутися до Європи.

Діліп запросив у російської влади паспорт на виїзд з Росії і вирушив до Одеси. Там він разом з Адою Ведеріл та донькою

сів на пароплав і 3 листопада був вже в одному з паризьких готелів [див.: 7].

Таким чином, Одеса стала останнім українським містом, в якому побував Раджит Сінгх, а Україна, загалом, стала єдиною східноєвропейською країною, де Раджит Сингх проживав і ще тривалий час сподівався на здійснення визвольного походу в Індію.

Помер Діліп Сингх в 1893 році у Франції, в Парижі.

Уряд Великобританії і Королева пробачили магараджі його вчинок та антианглійську пропаганду.

Після смерті магараджи таємниць, пов'язаних з розпадом сикхської держави, її правителями та діамантом Кох-і-Нур, не стало менше. У Діліпа Сингха залишилися нащадки. Час від часу про свої права на володіння діамантом Кох-і-Нур заявляли і високопосадовці Індії, Пакистану та Афганістану.

Значна частина сикхів пішла за магараджею і оселилася у Великобританії, Франції та інших європейських країнах.

Сикхи брали участь в бойових діях під час I і II Світових воєн на боці тих країн, де вони проживали. Дехто з них був нагороджений високими державними нагородами як Великобританії, так і Радянського Союзу.

Але одна з найбільших таємниць минулого залишається, таємниця яка ще недостатньо висвітлена істориками і дослідниками – це заповіт і застереження десятого Гуру сикхів Гобінд Сингха. Ця тема потребує більш детального і глибшого дослідження.

За 120 років українські історики життя і діяльність магараджи Діліпа Сингха взагалі ні разу не описували і про цей період його перебування в Україні мало що відомо. Хоча в м. Умані давно, на протязі десятків років, ходили чутки, що колись у цьому місті зупинявся і відвідував знаменитий дендропарк “Софіївка” якийсь індійський магараджа.

На думку автора статті це був Діліп Сингх з Адою Ведеріл та донькою, під час поїздки з Києва до Одеси.

В 1999 році у Норфолку, в Уельсі, в урочистій обстановці, в присутності членів сикхської громади Великобританії, іноземних гостей та Принца Уельського Чарлі, відбулося відкриття монумента останньому правителю сикхської держави магараджі Діліпу Сингху [див.: 20].

* Місаль – військово-адміністративна одиниця на контрольованих сик-

хами територіях у XVIII столітті, що виникла в результаті боротьби сикхів з Моголами та афганськими завойовниками; з часом місали перетворилися на сикхські князівства. В історії Пенджабу виділяють так званий “період місалив” (бл. 1733–1801). До 60-х років XVIII століття по усій території між Индом та Джамною було 12 місалив: Бхангі, Ахлувалія, Рамгархія, Сукерчакія, Канхея, Наккайї, Пхул-кія, Сингхпурія, Нішанія, Крора Сингхія, Ділевалія, Шахід, які очолювались феодальною сикхською верхівкою. Після встановлення сикхського правління в місалиях населення отримало відносну безпеку і можливість поновити господарство, що забезпечувало зміцнення сикхської державності. До початку XIX століття ці князівства були об’єднані в самостійну сикхську державу головою місалия Сукерчакія Ранджит Сингхом, який став магараджею Пенджабу.

* Аурангзеб (1618–1707) – правитель Могольської імперії в Індії з 1658 року. В боротьбі за владу знищив своїх братів та заарештував батька. Завершив завоювання Декана та Південної Індії. Переслідував індусів.

* Британська Ост-Індська компанія (англ. British East India Company) – акціонерне товариство, створене 31 грудня 1600 року за наказом Єлизавети I. Здійснювала широкі торгівельні операції в Індії.

* Маратхи (Марати) – народ в Індії, основне населення штату Махараштра. Мова маратхі. За віросповіданням індуїсти, зустрічаються і мусульмани (в основному шіїти), буддисти, християни-католики. В 30–40 роках XVIII і на початку XIX століть існували незалежні князівства маратхів в південно-західній Індії. В результаті англо-маратхських війн втратили незалежність і перетворилися на англійських васалів.

* Сер Генрі Хардінг – генерал-губернатор Індії з 1844 по 1848 роки.

* Лорд Дальхаузі – генерал-губернатор Індії з 1848 по 1856 роки.

* Битва при Плессі, Західна Бенгалія, – місце, де 23 червня 1757 року полковник Роберт Клайв отримав свою знамениту перемогу над силами Наваба Бенгалії. Було конфісковано бенгальську казну, вилучено коштовностей на суму 5 млн. 260 тис. фунтів стерлінгів. На місці битви було встановлено декілька пам’ятників.

* Збройні сили Британської Індії – англо-індійська армія. Головна опора англійців в самій Індії, основний інструмент англійської агресивної політики в сусідніх з нею країнах. Ця армія складалася з європейських та індійських військ, загальною чисельністю в 250 тис. чоловік, з них лише 45 тис. були англійцями. У військово-адміністративному відношенні ці збройні сили були розділені на три угруповання: Бенгальську, Бомбейську та Мадраську армії. Бенгальська армія була найбільшою

з них і призначалася для виконання найбільш відповідальних завдань, розміщена на величезних просторах Північної Індії від Бенгальської затоки до афганського кордону, вона налічувала близько 150 тис. чоловік, з них англійців було не більше 20 тис.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонова К., Бонгард-Левин Г., Котовский Г. **История Индии**. Москва, 1979.
2. Гусева Н. **Индия в зеркале веков**. Москва, 2002.
3. **Индия** // Ежеквартальный иллюстрированный журнал Посольства Республики Индии в СССР. №1 (90). 1987.
4. Кравцов С. **Основи релігії сикхів. Історія релігій в Україні**. Науковий щорічник. 2005 рік. Книга 2. – Логос, Львів, 2005.
5. Кравцов С. Сикхська та індуська громади Афганістану: становлення, розквіт, трагедія та відродження // **Вісник Львівського Університету. Серія філологічна**, вип. 36. Львів, 2005.
6. Неру Джавахарлал. **Открытие Индии**. Книга вторая. Москва, 1989.
7. Райков А. В. **Дулип Сингх в водовороте российской политики**. – http://www.indianembassy.ru/docs-htm/ru/ru_01_04_t006.Htm.
8. Синхараджа Таммита-Дельгода. **Индия. История страны**. Москва, Эксмо; Санкт-Петербург: Мидгард, 2007.
9. Штейнберг Е. **История британской агрессии на Среднем Востоке**. Москва, 1951.
10. *Sikh Religion*. Sikh Missionary Centre P. O. Box 62521 Phoenix, Arizona 85082 USA, 1997 // **Религия сикхов**. Перевод с английского на русский: Полонская И. Н., Нечипуренко В.Н., 1997.
11. http://en.wikipedia.org/wiki/Ranjit_Singh.
12. <http://ashram.ru::словарь::сикхизм::А-Я>.
13. <http://nervana.net.ru/india/sikhs/randjit.htm>.
14. <http://historik.ru/books/item/f00/s00/z0000015/st038.shtml>.
15. <http://films.ajfan.ru/Lara> Croft: Tomb Raider.
16. http://en.Wikipedia.Org/wiki/Duleep_Singh.
17. <http://www.sikh-history.com/sikhhist/events/afterranjit.html>.
18. http://www.ivran.ru/library/view_edition.php?edition_id=116.
19. http://en.wikipedia.org/wiki/sikh_Empire.
20. http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/407061.stm.